

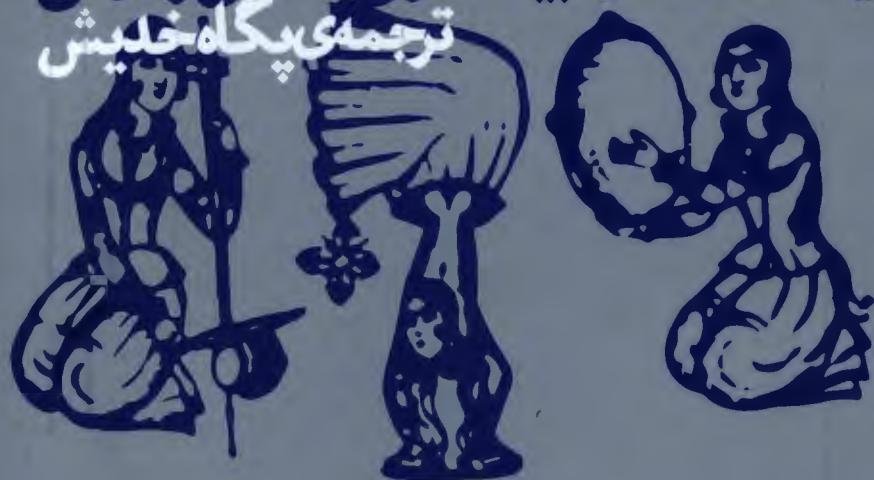

اولریش مارزلف

کتاب هزار و یک روز

وریشه‌های آن در ادبیات ترکی عثمانی و فارسی

ترجمه‌ی پگاه خلیش

سرشناسه: مارزلف، اولریش، ۱۹۵۳ م

Ulrich, Marzolph

عنوان و نام پدیدآور: کتاب هزار و یک روز و ریشه‌های آن در ادبیات ترکی عثمانی و فارسی / اولریش مارزلف؛ ترجمه‌ی پگاه خدیش

مشخصات نشر: تهران: نشر چشمه، ۱۳۹۷

مشخصات ظاهری: ۱۹۳ ص

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۲۹-۹۴۱-۳

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: عنوان اصلی: Relief after hardship: the ottoman turkish model for the thousand and one days, 2017

یادداشت: کتابنامه

یادداشت: نمایه

موضوع: تنوعی، محسن بن علی، ۳۸۴-۳۲۷ ق، الفرج بعد الشدة -- نقد و تفسیر

موضوع: پتی دولا کروا، فرانسوا، ۱۷۱۳-۱۶۵۳ م هزار و یک روز -- نقد و تفسیر

موضوع: Criticism and interpretation -- Petis de la Croix Francois. Les mille et un jours contes orientaux

موضوع: افسانه‌ها و قصه‌های ایرانی -- تاریخ و نقد

موضوع: Iran -- History -- Legends

موضوع: نثر عربی -- قرن ۴ ق -- تاریخ و نقد

موضوع: History and criticism -- 10th century -- Arabic prose literature

موضوع: نثر فرانسه -- قرن ۱۸ م -- تاریخ و نقد

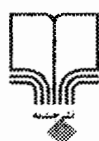
موضوع: History and criticism -- 18th century -- French prose literature

شناسه‌ی افزوده: خدیش، پگاه، ۱۳۵۳، مترجم

رده‌بندی گنگره: ۴۰۸۷۱۳۹۶ / ف ۳۹۱۰ / PJA

رده‌بندی دیویی: ۸۹۲ / ۷۸۳۴۰۸

شماره‌ی کتابشناسی ملی: ۵۰۸۶۶۳۴

اولریش مارزلف

کتاب هزار و یک روز

وریشه‌های آن در ادبیات ترکی عثمانی و فارسی

ترجمی پگاه خلیش

رده‌بندی نشرچشمه: ادبیات-درباره‌ی ادبیات

کتاب هزار و یک روز
و ریشه‌های آن در ادبیات ترکی عثمانی و فارسی
اولریش مارزلف
ترجمه‌ی پگاه خدیش
(عضو هیئت‌علمی دانشگاه تهران)

مدیر هنری: مجید عباسی

چاپ و صحافی: دارا

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۷، تهران

ناظر فنی چاپ: یوسف امیرکیان

حق چاپ و انتشار محفوظ و مخصوص نشرچشمه است.

هرگونه اقتباس و استفاده از این اثر، مشروط به دریافت اجازت‌ی کتبی ناشر است.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۲۹-۹۴۱-۳

دفتر مرکزی نشرچشمه: تهران، کارگر شمالی، تقاطع بزرگراه شهید گمنام، کوچه‌ی چهارم، پلاک ۲.
تلفن: ۸۸۳۳۳۶۰۰ — کتاب‌فروشی نشرچشمه‌ی کریم‌خان: تهران، خیابان کریم‌خان زند، نبش میرزای
شیرازی، شماره‌ی ۱۰۷. تلفن: ۸۸۹۰۷۷۶۶ — کتاب‌فروشی نشرچشمه‌ی کورش: تهران، بزرگراه ستاری
شمال، نبش خیابان پیامبر مرکزی، مجتمع تجاری کورش، طبقه‌ی پنجم، واحد ۴. تلفن: ۴۴۹۷۱۹۸۸ —
کتاب‌فروشی نشرچشمه‌ی آرن: تهران، شهرک قدس (غرب)، بلوار فرحزادی، نرسیده به بزرگراه نیایش، خیابان
حافظی، نبش خیابان فخارمقدم، مجتمع تجاری آرن، طبقه‌ی ۲. تلفن: ۷۵۹۳۵۴۵۵-۷ — کتاب‌فروشی
نشرچشمه‌ی رایزین: تهران، خیابان نیاوران (باهنر)، بعد از سه‌راه یاسر (به سمت تجریش)، پلاک ۳۱۱. تلفن:
۲۶۸۵۴۱۳۵ — کتاب‌فروشی نشرچشمه‌ی بابل: بابل، خیابان شریعتی، روبه‌روی شیرینی‌سرای بابل. تلفن:
۳۲۴۷۶۵۷۱ (۰۱۱) — کتاب‌فروشی نشرچشمه‌ی پریس: تهران، خیابان پاسداران، نبش گلستان یکم،
مجتمع پریس، طبقه‌ی دوم. تلفن: ۹۱۰۰۱۲۵۸ — بخش کتاب چشمه: تلفن: ۷۷۷۸۸۵۰۲

www.cheshmeh.ir

 cheshmehpublication

 cheshmehpublication

فهرست

۷	.....سخنی با خوانندگان
۹	.....پیش‌گفتار
۱۳	.....مقدمه
۱۹	.....هزار و یک روز فرانسوی
۲۵	.....فرج بعد از شدت ترکی عثمانی
۳۰	.....جامع‌الحکایات فارسی
۳۵	.....نسخه‌های جامع‌الحکایات
۴۸	.....قصه‌های فرج بعد از شدت در روایات فارسی، عربی و بین‌المللی
۵۶	.....گونه‌های قصه در فرج بعد از شدت
۶۴	.....فرج بعد از شدت و «ادبیات میانه» در جهان اسلام
۷۰	.....خلاصه و شرح قصه‌ها
۱۵۵	.....یادداشت‌های مؤلف
۱۷۱	.....منابع
۱۸۵	.....نمایه

سخنی با خوانندگان

پروفسور اولریش مارزلف، قصه‌شناس و پژوهشگر برجسته‌ی مطالعات اسلامی در دانشگاه گوتینگن آلمان، تاکنون برای شناساندن قصه‌های ایرانی به جهانیان تلاش‌ها و خدمات ارزنده‌ی بسیاری کرده است. آخرین اثر او در این باب، که ترجمه‌ی آن اینک در دستان شماست، بررسی تطبیقی کتاب فرج بعد از شدت ترکی عثمانی (متعلق به قرن نهم هجری) براساس ترجمه‌ی منتشر نشده‌ی آلمانی آن از آندره‌آس تیتزه^۱ است، با کتاب هزار و یک روز، نوشته‌ی پتی دلاکروا^۲ی فرانسوی در اوایل قرن هجدهم میلادی. مؤلف در سیر مطالعات خویش به این نکته می‌رسد که کتاب هزار و یک روز، خلاف گفته‌ی پتی دلاکروا، نوشته‌ی درویشی ایرانی نیست که کتابش را به دلاکروا امانت داده و او آن را به فرانسوی ترجمه کرده است، بلکه دلاکروا کتابش را از روی فرج بعد از شدت ترکی عثمانی ترجمه کرده و از برخی منابع دیگر قصه‌های دیگری نیز بر آن افزوده و در آن‌ها تصرفاتی کرده است. جالب آن‌که بخش عمده‌ای از این کتاب فرج بعد از شدت هم به نوبه‌ی خود ترجمه‌ی پراکنده‌ای است از قصه‌ها و افسانه‌هایی که در مجموعه‌های جامع‌الحکایات فارسی وجود دارد. به گمان ایشان، یک نسخه‌ی اساس جامع‌الحکایات فارسی شامل تعداد بسیاری قصه و افسانه‌ی دلنشین و خواندنی وجود داشته که مأخذ مترجم ترک در ترجمه‌ی فرج بعد از شدت بوده و هنوز اثری از آن یافت

نشده است، با این حال قصه‌های آن در سایر مجموعه‌هایی که با نام جامع‌الحکایات موجود است نقل شده‌اند. پروفیسور مارزلف ردپای مآخذ قصه‌های این فرج بعد از شدت ترکی عثمانی را در ادبیات کلاسیک فارسی و عربی جست‌وجو، و تأثیر آن را در ادبیات خاورمیانه و جهان بررسی کرده است.

یکی دیگر از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش آن است که مفهوم «فرج بعد از شدت» یا «گشایش پس از سختی» ساختاری بسیار همانند با قصه‌های شگفت^۱ (قصه‌ی پریان) اروپایی دارد که در آن قهرمان قصه، پیش از رسیدن به رستگاری و خوشبختی نهایی، دوران سخت و دشواری را پشت‌سر می‌گذارد.

ترجمه‌ی این کتاب را به درخواست استاد گران‌قدم، پروفیسور مارزلف، و با نهایت خوش‌وقتی گردن گرفتیم. از آن‌جا که بسیاری از منابع و مآخذی که مؤلف در متن از آن‌ها بهره‌جسته و بدان‌ها ارجاع داده است در دسترس خوانندگان ایرانی نیست، با تأیید مؤلف تصمیم گرفته شد که این ارجاعات در متن ترجمه نیاید. در عوض تمامی ارجاعات ایشان در متن با اعداد توی پزانتز مشخص شده‌اند و به زبان اصلی در انتهای کتاب آمده و برای علاقه‌مندان قابل‌ردیابی است.

امید که خوانندگان و پژوهشگران اثر، کاستی‌های ترجمه را بر من ببخشند و با بهره بردن از محتوای پُر بار کتاب، بر گنجینه‌ی دانش خویش و آگاهی از ظرفیت‌های فراوان فرهنگ و ادب ایرانی، به‌ویژه ادبیات شفاهی و عامیانه، بیفزایند.

پگاه خدیش
بهار ۱۳۹۶

پیش‌گفتار

این کتاب را باید مدت‌ها پیش، کسی جز مؤلف کنونی‌اش می‌نوشت. آندره‌آس تیتزه، محقق اتریشی مطالعات عثمانی، در دهه‌ی ۱۹۵۰ میلادی کتاب ناشناخته‌ای به نام فرج بعد از شدت متعلق به قرن نهم هجری / پانزدهم میلادی را به شرق‌شناسان و پژوهشگران روایات شفاهی معرفی کرد. تیتزه قصد داشت، علاوه بر تصحیح متن عثمانی کتاب و ترجمه‌ی کامل آن به آلمانی، شرحی مفصّل بر قصه‌های این کتاب بنویسد و درباره‌ی سرچشمه‌ها و روایات مرتبط با آن‌ها و همچنین تأثیر این قصه‌ها بر سنت روایی بین‌المللی تحقیق کند. متن تصحیح‌شده‌ی نسخه‌ی عثمانی را سرانجام جرجی هزای^۱، دوست و همکار تیتزه، منتشر کرد ولی بخش بزرگی از ترجمه‌ی آلمانی تیتزه هنوز چاپ نشده و وی هرگز فرصت نیافت شرح و تفسیری را که قصد داشت، تمام کند. در دهه‌های گذشته کتاب فرج بعد از شدت از جنبه‌های گوناگون مورد بررسی قرار گرفته است. موضوعی که به‌خصوص بسیار به آن توجه شده ارتباط فرج بعد از شدت با مجموعه‌قصه‌ای فرانسوی با نام هزار و یک روز بود که فرانسوا پتی دلاکروا، پژوهشگر فرانسوی مطالعات شرقی، در اوایل قرن هجدهم میلادی منتشر کرد. چند قصه‌ی منفرد از این کتاب بررسی شده اما هنوز یک شرح تطبیقی برای تمام قصه‌های این دو کتاب نوشته نشده است. احتمالاً معرفی کتاب فرج بعد از شدت و قصه‌های آن، که در

کتاب حاضر خواهید خواند، با آن‌چه خود تیتزه در ذهن داشته متفاوت است. در کتاب حاضر کوشیده‌ایم، با ارائه‌ی یک ارزیابی دقیق از این اثر عثمانی در بافت خاورمیانه‌ای و به‌خصوص تطبیق آن با سنت روایی فارسی، این کمبود را جبران کنیم.

سنت روایی خاورمیانه‌ی اسلامی، زبان‌ها و ادبیات گوناگونی را در بر می‌گیرد که در رأس آن‌ها عربی، فارسی و ترکی قرار دارند. برای ادبیات روایی عربی که به واسطه‌ی کتاب هزار و یک شب در سطح بین‌المللی شناخته شده است از زمان ظهور اسلام مدارکی در دست است. پیش از حمله‌ی مغول در اواسط قرن ششم هجری، مجموعه‌قصه‌های مهمی به زبان عربی گردآوری شده‌اند، که بسیاری از آن‌ها برای مخاطبان غیرحرفه‌ای ناشناخته‌اند. بسیاری از آثار عربی دوره‌های ممالیک و عثمانی، که مواد روایی خود را از تألیفات پیشین گرفته‌اند نیز اکنون در دست نیستند.

تألیفات فارسی دوره‌ی اسلامی، با آثار فراوانی که از قرن پنجم هجری به بعد تدوین شده‌اند در مرتبه‌ی دوم اهمیت قرار دارند. مجموعه‌لطفیه‌های فارسی به میزان چشم‌گیری از متون عربی گرفته شده، ولی موضوعات قصه‌های شفاهی و قصه‌های شگفت فارسی در دوران اسلامی، باید برگرفته از دوران پیش از اسلام ایران باشد، زمانی که قصه‌های تاریخی و اسطوره‌ای ارزش و ارجمندی فراوان داشتند. حتی بعید نیست که قصه‌های فارسی تا حدودی وارث گنجینه‌ی اصیل مجموعه‌ی هزارافسان ایرانی باشند، اثری که ترجمه‌ی عربی آن را هزار و یک شب نامیدند.

ادبیات ترکی عثمانی که قدیم‌ترین اسناد مکتوب آن متعلق به اواخر قرن هفتم هجری است، به نوبه‌ی خود از منابع فارسی و عربی نشئت گرفته است. درعین حال این ادبیات به سبب کارآیی‌اش در انتقال میراث روایی جهان اسلام به غرب اهمیت ویژه‌ای دارد. این روند انتقال بخصوص مربوط به قرون یازدهم و دوازدهم هجری است که هیئت‌های غربی جهان اسلام را کشف کردند و به سبب ارتباطات تجاری و سیاسی به بخش بزرگی از جهان اسلام، که قلمرو عثمانی بود، راه یافتند. از این دیدگاه، نسخه‌ی ترکی عثمانی کتاب فرج بعد از شدت، دریچه‌ای به سوی میراث روایی مشترک جهان اسلام و تأثیر آن در روایات غربی می‌گشاید؛ آن‌چنان که اقتباس‌های مشهوری

چون اپرای جاکومو پوچینی^۱ با نام توراندوت^۲ (۱۹۲۶)، مدیون ترجمه‌ی اقباسی پتی دلاکروا از این متن ترکی عثمانی است.

نویسنده‌ی کتاب حاضر عمیقاً مرهون مرحوم جرجی هزای، دوست و همکار نزدیک تیتزه، و هایدی اشتاین^۳، همکار هزای است که ترجمه‌ی آلمانی منتشرنشده‌ی تیتزه از کتاب فرج بعد از شدت را در اختیارم گذاشتند و اجازه دادند از آن در این کتاب استفاده شود. هزای پیش‌بینی کرده بود که اصل پژوهش حاضر را به زبان انگلیسی در مجله‌ی آرشیو عثمانی^۴ منتشر کند، ولی متأسفانه آن‌قدر زنده نماند تا نتیجه‌ی نهایی کار را ببیند. وی در ژانویه‌ی ۲۰۱۶ درگذشت. وارثان مایملک تیتزه و هزای نیز با مهربانی اجازه‌ی استفاده از متن منتشرنشده‌ی تیتزه را به من دادند.

اصل کتاب حاضر به زبان انگلیسی در اوایل سال ۲۰۱۷ به بازار آمده است. در چاپ فارسی کتاب وظیفه‌ی خود می‌دانم که از چند تن از دوستان ایرانی سپاس‌گزاری کنم: دوست گران‌قدر آقای محمود امیدسالار متن کامل کتاب را با دقت خواند و نکته‌های ارزشمندی برای اصلاح آن پیشنهاد کرد؛ دوست عزیز آقای محمد جعفری قنواتی به من کمک کرد تا نکاتی درباره‌ی قصه‌ها به متن اضافه کنم؛ و در نهایت خانم پگاه خدیش، که چند سال پیش افتخار راهنمایی رساله‌ی او در دوره‌ی دکتری را داشتم، کار سخت و خسته‌کننده‌ی ترجمه‌ی متن پژوهشی را بر عهده گرفت.

از آن‌رو که حاشیه‌نویسی بر یک مجموعه‌ی تاریخی قصه هرگز به پایان نمی‌رسد، مؤلف در انتظار توضیحات و پیشنهادهای خوانندگان کتاب خواهد بود.

اولریش مارزلف

۲۰۱۸

مقدمه

هزار و یک روز: داستان‌های فارسی، نام کتابی است که شرق‌شناس فرانسوی، فرانسوا پتی دلاکروا، در فاصله‌ی سال‌های ۱۷۱۰ تا ۱۷۱۲ میلادی منتشر کرد. این کتاب ترجمه‌ای اقتباسی از قصه‌ها، اپیزودها یا بُن‌مایه‌هایی از یک مجموعه‌ی ترکی عثمانی متعلق به قرن نهم یا اواخر قرن هشتم هجری است به نام فرج بعد از شدت، که دلاکروا آن‌ها را برگزیده و دوباره به شکل تازه‌ای کنار هم چیده است. خود این کتاب فرج بعد از شدت هم بخش عمده‌ای از قصه‌هایش از یک یا چند مجموعه‌قصه‌ی سرگرم‌کننده و آموزنده‌ی فارسی با نام کلی جامع‌الحکایات ترجمه شده است.^۱ (۱) گرچه درباره‌ی شرایط کلی شیوه‌ی انتقال این اثر بررسی‌هایی شده است، هنوز نکات زیادی درباره‌ی اصل و منشأ داستان‌ها و خط سیر آن‌ها از ادبیات فارسی (یا روایت‌های فارسی از قصه‌های عربی) به عثمانی و سپس به فرانسه باید به تفصیل بررسی شود. از این گذشته، مطالعه‌ی ارتباط‌های پیچیده‌ی میان سه کتاب یا سه نوع کتاب از سه فرهنگ و زبان متفاوت — هزار و یک روز فرانسوی، فرج بعد از شدت ترکی عثمانی، و جامع‌الحکایات فارسی — نکات حل‌نشده‌ی بسیاری را روشن خواهد کرد؛ بسته به این‌که هر کدام از این آثار تا چه حد مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، و در تحقیقات پیشین به چه پرسش‌هایی در این خصوص پاسخ داده شده است.

۱. داریوش کارگر، «جامع‌الحکایات» در ایرانیکا، ج ۱۳، ۵ (نیویورک: ۲۰۰۸)، ستون‌های ۴۶۱-۴۵۹؛ نگاه خلیش، «جامع‌الحکایات» در دانش‌نامه‌ی فرهنگ مردم ایران، ج ۳ (تهران: ۱۳۹۴)، صص ۱۲۹-۱۲۶.

هزار و یک روز پتی دلاکروا را همراه با هزار و یک شب آنتوان گالان^۱، که بین سال‌های ۱۷۱۷-۱۷۰۴ میلادی منتشر شده است، اثری متعلق به ادبیات اوایل قرن هجدهم فرانسه دانسته‌اند که آغازگر رواج قصه‌ی پریان با شکل و شمایل شرقی در ادبیات اروپایی بوده است.^۲ (۲) تلاش‌های پژوهشگران اروپایی که در پی یافتن سرچشمه‌های هزار و یک روز در نسخه‌ی ترکی عثمانی کتاب فرج بعد از شدت یا جامع الحکایات فارسی بودند، و کتاب حاضر نیز در پی آن است، تاکنون نتیجه‌ای نداشته است؛ گرچه آن دو مجموعه و محتوای روایی آن‌ها شایسته‌ی شرح و ارزیابی تفصیلی است.

نخستین نسخه از فرج بعد از شدت را که به کتابخانه‌های غرب رسید، آنتوان گالان برای کتابخانه‌ی سلطنتی پاریس فراهم کرد. گالان در نخستین مأموریت خارجی خویش (۱۶۷۵-۱۶۷۰) هنوز آن محقق ورزیده‌ای نبود که به واسطه‌ی ترجمه‌ی نسخه‌ی عربی کتاب الف لیله و لیله (۱۷۱۷-۱۷۰۴) شهرت جهانی ماندگار یافت. گالان جوان در ملازمت سفیر تازه منصوب‌شده‌ی فرانسه برای باب عالی، چارلز ماری فرانسوا اولیه مارکی دِنوینتل^۳ وارد قسطنطنیه شد. یادداشت‌های سفر گالان در فاصله‌ی سال‌های ۱۶۷۲ و ۱۶۷۳ موجود است و چارلز شفر^۴ آن‌ها را ویرایش و منتشر کرده است. براساس این نوشته‌ها، گالان نسخه‌ای از کتاب فرج بعد از شدت را، که خودش با الفبای عربی عنوان کتاب را بالای آن نوشته است، به پیشنهاد کتاب‌فروشان محلی در نُهم ژانویه ۱۶۷۳ خریده است.^۵ (۳) ارزیابی اولیه‌ی او مبنی بر این که قهرمانان قصه‌های این کتاب در خلال تجربه‌های شگفت‌آور گوناگون، به شیوه‌ای واقعاً زیبا و برآزنده زندگی می‌کنند، نشان‌دهنده‌ی علاقه‌ی وافر او به مطالب و روایت‌های کتاب است. از آن‌جا که دوروز

۱. Antoine Galland (۱۷۱۵-۱۶۴۴)

۲. ماری لوئیس دو فرنوا، رمانس شرقی در فرانسه، ۱۷۸۹-۱۷۰۴، ج ۳ (آمستردام: ۱۹۷۵)، صص ۱۹۴-۱۵۹؛ فرانسوا پتی دلاکروا، هزار و یک روز، تصحیح پاول سباگ (پاریس: ۱۹۸۰؛ چاپ انتقادی دوم، ۲۰۰۳)، همو، حکایت شاه فارس و وزیران، تصحیح ریموند روبرت، هزار و یک روز؛ قصه‌های فارسی، ویراسته‌ی پیریر برنول [... (پاریس: ۲۰۰۶)، صص ۹۰۵-۲۱۱، ۱۲۹۲-۱۲۸۳؛ همو، حکایت شاهزاده خُلف و شاهبانوی چین در «هزار و یک روز»، تصحیح پاول سباگ (پاریس: ۲۰۰۰)؛ اولریش مارزلف، «هزار و یک روز»، در دایرةالمعارف قصه ج ۱۳ (برلین: ۲۰۱۰)، صص ۳۰۲-۲۸۸.

۳. Charles Marie François Olier Marquis De Nointel (۱۶۸۵-۱۶۳۵)

۴. Charles Schefer

۵. دفتر روزانه‌ی آنتوان گالان در طول اقامتش در قسطنطنیه (۱۶۷۳-۱۶۷۲) (پاریس: ۱۸۸۱؛ تجدید چاپ ۱۹۹۴)، ج ۲، صص ۷-۶. در زیرنویس یک ص ۷، شفر نام مؤلف گمنام مجموعه را به اشتباه محمد بن عمر الحلّبی نوشته است. اما این شخص مترجمی است که در اوایل قرن پانزدهم میلادی اصل عربی این اثر را با همین عنوان (ولی از فارسی) گردآورده‌ی محسن تنوخی ترجمه کرده است؛ — ادگار بلوشه، کتابخانه‌ی ملی: فهرست نسخ ترک، ج ۱ (پاریس: ۱۹۳۲)، ص ۱۶۱، ش ۳۸۲.

بعد، یعنی در یازدهم ژانویه ۱۶۷۳، سومین حکایت این مجموعه با نام معمار شهر بم را در حدود چهارصد کلمه خلاصه کرد، پیداست کتاب را با علاقه‌ی بسیار خوانده است.^۱ (۴) روز سوم مارس همان سال هم قصه‌ای را خلاصه کرد که اجرای شفاهی آن را قبلاً شنیده بود اما توجه نکرده بود که اجرای یادشده، بازگویی آخرین قصه‌ی کتاب فرج بعد از شدت است.^۲ (۵) برحسب اتفاق، پتی دلاکروا هم در همین زمان به حلب و سپس به اصفهان سفر کرد و دو سال در اصفهان اقامت داشت (۱۶۷۶ - ۱۶۷۴).

ژان آدولف دکوردمانش^۳ احتمالاً نخستین کسی بود که در سال ۱۸۹۶ ارتباط میان فرج بعد از شدت با هزار و یک شب گالان و هزار و یک روز پتی دلاکروا را به تفصیل بررسی کرد.^۴ (۶) هرمان وامبری^۵ (۱۹۱۳ - ۱۸۳۲) (۷) کتاب فرج بعد از شدت را به عنوان یک متن مبدأ برای مطالعه‌ی زبان ترکی عثمانی قدیم پیشنهاد کرد.^۶ اتوره روسی^۷ (۱۹۵۵ - ۱۸۹۵) سه حکایت از فرج بعد از شدت را با توجه ویژه به ارتباطشان با هزار و یک روز بررسی کرد.^۸ (۸) و سرانجام آندره‌آس تیتزه در سخنرانی‌اش در سال ۱۹۵۱ (که سال ۱۹۵۷ منتشر شده) فرج بعد از شدت را نمونه‌ی برجسته‌ای از روند انتقال قصه‌ها از شرق به غرب دانست.^۹ (۹) برنامه‌ی تیتزه برای چاپ تطبیقی کتاب، پس از مرگش محقق شد. دوست و همکار وی، جرجی هزای، متن این اثر را که با

۱. دفتر روزانه‌ی آنتوان گالان، ج ۲، صص ۸-۷.

۲. همان، صص ۴۶-۴۵. آندره‌آس تیتزه در نخستین سخنرانی‌اش درباره‌ی فرج بعد از شدت گفت که گالان «مطالب چند قصه از این مجموعه را در یادداشت‌هایش آورده است»؛ آندره‌آس تیتزه، «فرج بعد از شدت ترکی به عنوان رسانه‌ی انتقال مواد شرقی به غرب»، در گزارش بیست و دومین کنگره‌ی شرق‌شناسان، استانبول، یازدهم تا بیست و دوم، سپتامبر ۱۹۵۱، ویراسته‌ی ذکی ولیدی نوگان، ج ۲: (ارتباطات (لیدن: ۱۹۵۷)، صص ۴۲۰-۴۱۲ (تجدید چاپ در ش ۲۲ مجله‌ی آرشیو عثمانی، ۲۰۰۴، صص ۶۵-۷۴). در مقدمه‌ی ویراسته‌ی فرج بعد از شدت ج ۱: متن، ج ۲: فاکسیمیله، اثر جرجی هزای و آندره‌آس تیتزه (برلین: ۲۰۰۶)، ج ۱، ص ۱۶، تیتزه مشخصاً می‌گوید که گالان مندرجات دو قصه را در روزهای چهارشنبه (۱۱ ژانویه ۱۶۷۳) و جمعه‌ی همان هفته‌ای که کتاب را خریده بوده استخراج کرده است، یعنی قصه‌های شماره‌ی ۳ و ۱۳. این در حالی است که در یادداشت‌های روزانه‌ی گالان، روز جمعه ۱۳ ژانویه ۱۶۷۳ وجود ندارد و قصه‌ی شماره‌ی ۱۳ فرج بعد از شدت هیچ‌کجا در یادداشت‌هایش ذکر نشده است. دومین قصه‌ای که گریم به صورت غیرمستقیم، از فرج بعد از شدت نقل شده، مربوط به حکایت شماره‌ی ۴۲ است که در روز جمعه سوم مارس نوشته شده است.

۳. Jean Adolphe Decourdemanche (۱۸۴۴ - ۱۹۱۶)

۴. ژان آدولف دکوردمانش، مکر زنان (پاریس: ۱۸۹۶)، صص vii - iv؛ نیز همو، مکرهای زنان، ترجمه‌ی چی و اس. افد میلز ویتام (لندن: ۱۹۲۸)، پتی دلاکروا، هزار و یک روز، ویراسته‌ی سباگ، صص ۵۲۰ - ۵۱۳؛ و همو، حکایت شاهزاده‌ی خلفه و ویرایش سباگ، صص ۱۰۲ - ۱۰۱.

5. Hermann Vambery

7. Ettore Rossi

۶. یادداشت ۸ مؤلف.

۹. تیتزه، «فرج بعد از شدت ترکی».

۸. یادداشت ۹ مؤلف.

همکاری تیتزه آماده شده بود هم به صورت فاکسیمیله و هم با آوانگاری لاتین منتشر کرد.^۱ (۱۰) هزای و همکارش، هایدی اشتاین، همچنین ویرایش جدیدی از سه قصه‌ی نخست ترجمه‌ی تیتزه منتشر کردند.^۲ (۱۱) ویراسته‌ی انتقادی تیتزه از متن، گم شده است. (۱۲) تیتزه در مقاله‌ی کوتاهی عنوان کرده بود قصد دارد شرح مفصلی بنویسد و ارتباط‌های بین‌المللی چندجانبه‌ی این مجموعه را روشن کند، ولی مجال این کار را نیافت.^۳ (۱۳)

برخی از محققان مطالعات ایرانی و عثمانی، به جایگاه کتاب جامع‌الحکایات در انتقال قصه‌ها از شرق به غرب اشاره کرده‌اند.^۴ (۱۴) نسخه‌ی جامع‌الحکایات برلین را آگوست بریکتو^۵ (۱۸۳۷-۱۸۷۳) (۱۵) به صورت کامل در سال ۱۹۱۰ ترجمه کرده است.^۶ رکسانه هاگ‌هیگچی^۷ در سال ۱۹۸۴ نسخه‌ی جامع‌الحکایات مشهد را که چهل و شش حکایت نام دارد در رساله‌ی دکتری‌اش به تفصیل بررسی کرده است.^۸ (۱۶) اما هیچ‌یک از آن‌ها به نمونه‌ی ترکی عثمانی آن دقت نکرده‌اند. این نکته در چاپ تعدادی از نسخه‌های جامع‌الحکایات به دست پژوهشگران ایرانی هم دیده نشده است، از جمله نسخه‌ی موجود در مجموعه‌ای خصوصی در تهران (نسخه‌ی H در پژوهش کنونی)^۹ (۱۷)، نسخه‌ی کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی در مشهد (چهل و شش حکایت، نسخه‌ی F) و نسخه‌ی کتابخانه‌ی گنج‌بخش اسلام‌آباد پاکستان (نسخه‌ی B).^{۱۰} (۱۸)

مهم‌ترین هدف پژوهش حاضر، در هم آمیختن نتایج مطالعات پیشین در عرصه‌های گوناگون است و این‌که در سایه‌ی بررسی تطبیقی روایات شفاهی، موضوعات مرتبط را

۱. فرج بعد از شدت تصحیح هزای و تیتزه. این تصحیح (و ترجمه‌ی تیتزه) عمدتاً بر مبنای نسخه‌ی آکادمی علوم بوداپست، توروک، F۷۱ (به تاریخ ۱۸۵۵ / ۱۲۵۱) است؛ ج ۱، صص ۲۰-۱۹، ۲۶.
۲. یادداشت ۱۱ مؤلف.
۳. فرج بعد از شدت تصحیح هزای و تیتزه، ج ۱، ص ۷.
۴. یادداشت ۱۴ مؤلف.
۵. Auguste Bricteux
۶. یادداشت ۱۵ مؤلف.
۷. Roxane Haag-Higuchi
۸. یادداشت ۱۶ مؤلف.
۹. ابوالفضل قاضی، لورده‌اند که...: داستان‌های کهن ایرانی (تهران: ۱۳۶۲).
۱۰. جامع‌الحکایات براساس نسخه‌ی آستان قدس رضوی، تصحیح پگاه خلیش و محمد جعفری قنوتی (تهران: ۱۳۹۰)؛ جامع‌الحکایات نسخه‌ی کتابخانه‌ی گنج‌بخش پاکستان به تصحیح محمد جعفری قنوتی (تهران: ۱۳۹۱).

ارزیابی کنیم. بیش تر پژوهش هایی که تاکنون درباره‌ی این سه مجموعه منتشر شده و به آن‌ها اشاره کردیم، به آلمانی یا فرانسه چاپ شده‌اند. چاپ فارسی کتاب حاضر همچنین در پی آن است که پیوند بین مجموعه‌قصه‌های خاورمیانه‌ای، یعنی فرج بعد از شدت ترکی عثمانی و جامع‌الحکایات فارسی را به محققان معرفی کند تا این دواثر به جایگاه شایسته‌ی خویش دست یابند. (۱۹)